

Kungarna på racketbanan

Tennis, status och tidigmodern sportifiering

ISAK LIDSTRÖM

Gymnastik- och idrottshögskolan, Stockholm &
Kungliga Tekniska högskolan, Stockholm

Medan idrottshistoria i Sverige varit en utpräglad modernhistorisk disciplin har äldre tiders idrott främst studerats av etnologer som intresserat sig för bondesamhällets folkliga lekar och tävlingar. I denna artikel uppmärksammas i stället den aristokratiskt präglade tennisen och dess betydelse för kungligheters och eliteras statussträvanden i Vasatidens Sverige. Ett sådant studieobjekt aktualiserar behovet av nyanserade begrepp för att bättre förstå idrottens samhälleliga funktion över längre tidsperioder.

Svårfångad tidigmodern idrott

Kan man tala om en tidigmodern idrott i Sverige? Att en sådan tankegång ännu inte prövats torde bero på att idrottshistoria i Sverige har varit en utpräglad modernhistorisk disciplin med förkärlek för ett folkrörelseperspektiv. Inte sällan har idrottens historia varit liktydig med idrottsrörelsens – särskilt Riksidrottsförbundets – historia.¹ Utvecklingen har

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

Denna studie har tillkommit inom ramen för projektet Bollspel i det tidigmoderna Sverige, finansierat genom medel från Helge Ax:son Johnsons stiftelse och Stiftelsen PE Lindahls stipendiefond. Jag vill passa på att tacka *Historisk tidskrifts* anonyma granskare för konstruktiv kritik, forskningsgruppen REMO vid Gymnastik- och idrottshögskolan, nätverket Vi som läser äldre handskrift, Pontus Folkesson, Karin Tetteris, Nina Manninen, Per Janse, David Best, Magnus Linnarsson, John Berg och Anita Löfgren Ek för hjälp och synpunkter.

1. Två pionjärverk i detta sammanhang är Jan Lindroth, *Idrottens väg till folkrörelse: Studier i svensk idrottsrörelse till 1915* (Uppsala 1974) samt Johan R. Norberg, *Idrottens väg till folkhemmet: Studier i statlig idrottspolitik 1913–1970* (Stockholm 2004).

Fil. dr Isak Lidström (f. 1988) disputerade på avhandlingen *På skidor i kulturella gränsland: Samiska spår i skidsportens historia* år 2021 och är idag verksam som forskare vid Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, Kungliga Tekniska högskolan, och lektor vid Gymnastik- och idrottshögskolan.

E-post: isak.lidstrom@gih.se

skildrats i ljuset av en antagonism där den tävlingsfria lingvgymnastikens hegemoni över kroppskulturen kom att utmanas och så småningom för-loras till den moderna och anglosaxiskt präglade sporten.²

Som historikern Jonny Hjelm träffande konstaterat har svenska idrottshistorikers intresse för medeltid och tidigmodern tid varit ytterst svalt. Längre tycktes det som om den enda idrottsform som förekommit före den moderna sportens etablering var gymnastik.³ Det mer spontant präglade idrottsliv som föregick den moderna epoken har i stället till-hört etnologernas domän. Här framträder i synnerhet insatser av Johan Götlind, Carl-Herman Tillhagen, Maximilian Stejskal och Mats Hell-spong, vilka i hög grad byggt sina framställningar om allmogens och det svenska bondesamhällets idrott på uppteckningsmaterial och frågelistor från 1900-talets förra hälft.⁴ En rågång mellan den moderna idrottskul-turen och dess förmoderna motsvarighet, vanligtvis benämnd folklig eller traditionell idrott, etablerades.⁵ Perspektivet fick så småningom gehör även bland idrottshistoriker.⁶ Det brukar heta att skiftet från tra-ditionellt till modernt ägde rum tämligen snabbt vid sekelskiftet 1900.⁷

Karakteristiskt för den folkliga idrotten var den flytande gränsen mellan publik och utövare, toleransen för alkoholintag samt idrottens lokala förankring; de fysiska lekarnas terminologier, regler och redskap skiftade från plats till plats.⁸ Den lokala förankringen återspeglades även

2. Jfr Leif Yttergren, *Ti kast' varpe: Varpan, fastlandet och den gotländska identiteten under 1900-talet* (Stockholm 2002) s. 28; Jonny Hjelm, *Idrott, tävling och allvar: En kritisk granskning av svensk idrottsforskning* (Malmö 2015) s. 84.

3. Hjelm (2015) s. 84, 89.

4. Johan Götlind, *Idrott och Lek: Nordisk kultur XXIV* (Stockholm 1933); Carl-Herman Tillhagen & Nils Dencker, *Svenska folklekar och danser* (Stockholm 1949); Maximilian Stejskal, *Folklig idrott: En etno-sociologisk undersökning av den finlandssvenska allmogens manliga friluftislekar, särskilt under sommarhalvåret, deras miljö och tradition i belysning av idrottens all-männas historiska förändringar och sociala betydelse* (Helsingfors 1954); Mats Hell-spong, *Den folkliga idrotten: Studier i det svenska bondesamhällets idrotter och fysiska lekar under 1700- och 1800-talen* (Stockholm 2000).

5. Mats Hell-spong bidrog påtagligt härvidlag, men han byggde vidare på tidigare etnolo-gers studier från 1900-talets första hälft.

6. Här kan framför allt nämnas Leif Yttergrens studie (2002) av den gotländska idrotten. Se även Isak Lidström, Ingvar Svanberg & Sabira Ståhlberg, "Traditional sports and games among the Sámi people in Northern Fennoscandia (Sápmi): An ethnobiological perspective", *Journal of ethnobiology and ethnomedicine* 18:1 (2022).

7. Mats Hell-spong, "A Timeless Excitement: Swedish Agrarian Society and Sport in the Pre-Industrial Era", *The International Journal of the History of Sport* 14:3 (1997).

8. Yttergren (2002); Hell-spong (2000); Isak Lidström, "Batting 'runders' on the island of Runö: The incorporation of English bat-and-ball games into a traditional Easter celebration (or how the shoal of "Donkom" got its name), *ARV: Nordic yearbook of folklore* (2017) s. 29.

i idrottens materiella kultur; det omgivande landskapet och dess resurser togs tillvara när bollar, redskap och idrottsplatser utformades.⁹

När den moderna sporten definierats har ett påtagligt inflytande utövats av den amerikanske idrottshistorikern Allen Guttman som sammanfattat begreppet i sju karakteristiska drag: sekularism, likhet, specialisering, rationalisering, byråkratisering, kvantifiering och rekordsträvan.¹⁰ Antikens och medeltidens idrottsliv, menar Guttman, kunde bara uppfylla ett mindre antal, om ens några, sådana kriterier. I Gutmans efterföljd har kriterierna modifierats och gett upphov till den så kallade sportifieringsteorin, vilken syftar till att fånga den moderna idrottens tilltagande inriktning mot resultatorientering, prestation och konkurrens.¹¹

Medan svensk idrottshistorisk forskning identifierat ett tydligt brott mellan traditionell och modern idrott har ett sådant skifte kommit att ifrågasättas i internationell forskning. Richard Holt betonar vikten av att se de långa linjerna i idrottens förändring och beaktar hellre kontinuitet än snabba omkastningar: "[T]he early nineteenth century was less unambiguously 'traditional' and the late nineteenth century less 'modern' than first appearance might suggest".¹² Inte heller anser Wolfgang Behringer att sportifieringsprocessen ska betraktas som en utlöpare av det moderna samhällets framväxt. Han spårar i stället dess rötter i renässansen.¹³ Till stöd för detta åberopas flera inslag ur europeisk aristokratisk idrottskultur, däribland idrottspedagogikens etablering, framväxten av idrottsanläggningar, en intensifierad handel med idrottsmateriel samt professionaliseringen av idrottsutövare och -instruktörer. Likaså betonar Behringer den rikhaltiga publiceringen av lek- och idrottslitteratur

9. Ingvar Svanberg & Isak Lidström, "Viking games and Saami pastimes: Making balls of Fomitopsis betulina", *Ethnobiology letters* 10:1 (2019).

10. Allen Guttman, *From ritual to record: The nature of modern sports* (New York 1978/2004).

11. Se t.ex. Matti Goksöyr, *Sivilisering, modernisering, sportifiering: Fruktbare begreper i idrettshistorisk forskning?* (Oslo 1988); Daniel Svensson, *Scientizing performance in endurance sports: The emergence of "rational training" in cross-country skiing, 1930–1980* (Stockholm 2016); Leif Yttergren, *Täflan är livet: Idrottens organisering och sportifiering i Stockholm 1860–1898* (Stockholm 1996); Jens Ljunggren, "Tradition eller tävling?: Nordiska spelen och kampen om vad idrott är", *Historisk tidskrift* 117:3 (1997) s. 351.

12. Richard Holt, *Sport and the British: A modern history* (Oxford 1989) s. 12.

13. Wolfgang Behringer, "The Invention of Sports: Early Modern Ball Games", i Rebekka von Mallinckrodt & Angela Schattner (red.), *Sports and Physical Exercise in Early Modern Culture: New Perspectives on the History of Sports and Motion* (London 2016) s. 37.

som innebar att olika tävlingsformer, särskilt bollspel, standardiserades.¹⁴

Eftersom det är inom renässansens högreståndskretsar som Behringer identifierar dessa tidiga spår av modern sport, aktualiseras frånvaron av äldre aristokratisk idrott som studieobjekt inom svensk idrottshistorisk forskning. För knappast ger den folkliga idrottens karakteristiska drag en heltäckande bild av idrottens äldre historia i Sverige. Medan etnologerna intresserat sig för allmogens lekar och tävlingar har kungligheters, adelns och de samhälleliga överskiktens idrottsliv i bästa fall uppmärksamats genom anekdotiska nedslag i översiktsverk eller i populärvetenskapliga betraktelser.¹⁵ Här avviker det svenska forskningsläget från det internationella, där bland annat den medeltida och tidigmoderna tenniskulturen stått i centrum för ett oräkneligt antal artiklar och flera vetenskapliga monografier.¹⁶

Bollspeländets sociala betydelse i vasatidens hovliv och högreståndskretsar har hitintills undandragit sig vetenskaplig belysning och ter sig därför som ett angeläget problem att diskutera i denna studie. Hur och när blev bollspel en markör för social status inom samhällets elit? Vilka idrottsliga uttryck tog sig detta statussträvande? Hur kan i sin tur analysen av detta bollspelande nyansera befintliga teoretiska betraktelsesätt på idrottens förändring över tid? För att besvara sådana frågor måste adelns och kungligheternas idrott i Sverige inplaceras i ett bredare europeiskt sammanhang. Till Erik XIV:s eftermälen räknas uppgiften att han var en "passionerad bollspelare".¹⁷ Det är förmodligen riktigt, men inget fullödigt påstående. Genom att framställa lek och spel med boll

14. Wolfgang Behringer, "Arena and Pall Mall: Sport in the Early Modern Period", *German History* 27:3 (2009) s. 331–357.

15. En studie som inte berör bollspel men väl annan högreståndsidrott i Sverige är Åke Meyerson, "Adligt nöje: Tornering och ringränning under äldre Vasatid", *Fataburen* (1939). Vad tidigmodern tennis beträffar har en populärvetenskaplig variant av denna studie presenterats i Isak Lidström, "Kungarna gjorde Sverige till en tennisnation", *Svenska Dagbladet*, 1/7 2023.

16. Bland monografierna kan nämnas: Heiner Gillmeister, *Tennis: A Cultural History* (Bristol 2017); Roger Morgan, *Tennis: The Development of the European Ball Game* (Ronaldson 1995); David Best, *The Royal Tennis Court: A History of Tennis at Hampton Court Palace* (Ronaldson 2002); John Schneerson, *Real Tennis: Today and Yesterday* (Ronaldson 2015). Från nordisk horisont har Ole Worm studerat bollhus i Danmark under 1600- och 1700-talen och då särskilt fäst uppmärksamheten på Kristian IV vars intresse för bollspel är omvittnat och satt ordentliga avtryck i skriftligt källmaterial. Ole Worm, "Boldhuse i Danmark: Dansk sportsbyggeri i 1600 & 1700-tallet", *Forum for Idræt*, 7:1 (1991). Se även Troels Frederik Troels-Lund, *Dagligt liv i Norden på 1500-talet*, 6: *Vardag och fest* (Stockholm 1934).

17. Åke Svahn, "Stockholms idrottsliv i äldre tider", *Nordisk familjeboks sportlexikon*, del 6 (Stockholm 1946) s. 604.

och racket som personliga lidelser, undanskymts de strategiska betydelser idrotten hade för att skapa politisk legitimitet och social status i det tidigmoderna Europa. Idrottsliga praktiker är i själva verket intimt sammanflätade med nätverksbyggande och de höviska seder genom vilka eliter formade sina identiteter och relationer. Med utgångspunkt i Norbert Elias civiliseringsteori hävdar Robert J. Lake att tennis vid denna tid var en central symbol för prestige och en plattform varifrån adelsmän och kungligheter kunde positionera och hävda sig vid hoven. Den sociala mobiliteten var avhängig subtila markörer som i bollhusen kunde signaleras genom sättet att spendera, spela, föra sig, röra sig och klä sig.¹⁸ På det sättet ingår den tidigmoderna tennisen i en repertoar av det som Thorstein Veblen benämnt "iögonfallande konsumtion" (*conspicuous consumption*), genom vilken vällevnaden tar sig uttryck i form av slösaktighet och lidelsen för det till synes onödiga.¹⁹ Alla dessa seder, vanor, uppförandekoder och uppåtsträvanden fångas lämpligen in under begreppet *förnämhet*. Att spela tennis i tidigmodern tid var ett sätt att visa sig förnäm.

Genom att ringa in den tidigmoderna tennisen i ett sådant kulturellt ramverk vill jag med denna artikel bidra med kunskap om hur status konstruerades och kommunicerades i vasatidens högre ståndsmiljöer. Studien lämnar även ett historiografiskt bidrag eftersom vasakungars intresse för bollspel emellanåt legat dem till last när deras antagonister övat inflytande på historieskrivningen. Likaså kommer de idrotts-historiska förändringsperspektiven att problematiseras. Folklig idrott och modern sport är allt för trubbiga begrepp att applicera på vasatidens tennisspelande som var varken modernt eller folkligt. Även den internationellt förfäktade kontinuitetsteorin, där rötterna till sporten av idag spåras tillbaka till renässansen, visar sig svårtillämplig. När den sista tidigmoderna servern slogs med en racket i ett bollhus i Stockholm, skulle det dröja runt två sekler innan Gustaf V införde det betydligt mer avskalade spelet *lawn tennis* till Sverige. Någon kontinuitet mellan dessa tennisepoker går det inte att tala om.

Jag vill i stället föreslå ett nytt perspektiv som inbegriper två tidsmässigt åtskilda sportifieringsprocesser som vardera präglades av sin egen sociala dynamik: en tidigmodern exkluderande och en modern inklu-

18. Robert J Lake, "Real Tennis and the Civilising Process", *Sport in History* 29:4 (2009).

19. Jfr Thorstein Veblen, *The theory of the leisure class* (New York 2007).

derande. Den senare präglas av en universalistisk strävan efter att inkludera så många som möjligt i prestationsoptimeringens och resultatorienteringens – och därmed moderniseringens – tecken.²⁰ Den tidigmoderna sportifieringsprocessen kännetecknades i stället av en exklusiv skara människors anspråk på förnämitet och strävan efter att höja sin status och samtidigt avskilja sig från populasen genom en uppsättning sociala och materiella koder och praktiker. Hit hör kommersialisering, inte minst i fråga om vadslagning vid tennisspel. Den utmärkte sig även genom exklusiva anläggningar, uppförda enkom för idrottsliga ändamål, liksom för de särskilda klädedräkter och de av specialister tillverkade idrottsredskapen som togs i bruk. Professionalisering, i form av en funktionärsstab som avlönades för att hålla ruljangsen i gång, var också ett karakteristiskt drag för den tidigmoderna sportifieringen. För den tennisidkande tidigmoderna eliten sträckte sig spelet långt bortom det kortsiktiga nöjet och förströelsen. Lekens rum och rörelser låg i själva verket i maktspelets yttersta frontlinje. Därmed fanns också incitament för att standardisera tennisen. Samma subtila koder skulle gälla i de många olika bollhusen ute i Europa och då framstod någorlunda enhetliga regler för spelet som en nödvändighet.

Att spåra tennisspelets tidigmoderna historia i Sverige låter sig inte göras i något enhetligt och avgränsat material. Metoden blir helt nödvändigt källpluralistisk.²¹ Av det rikliga material i form av dagböcker, konst och idrottslitteratur som historiker i Tyskland, Frankrike och England kunnat ösa ur finns blott fragment i Sverige. Tillvägagångssättet i denna studie kan i stället liknas vid "de tusen detaljernas väg" som Annika Sandén använde sig av för att spåra 1600-talets lekar och nöjen bland allmogen i Sverige.²² Initialt spårades enstaka uppgifter, anekdoter och hänvisningar i tidigare forskning om svensk tidigmodern historia, varefter originalkällorna studerades. Jag har även låtit mig influeras av Heiner

20. Forskare som ägnat sig åt det moderna sportbegreppet har betonat vikten av egalisering, d.v.s. att alla skall ha möjlighet att tävla på lika villkor enligt gällande likhets- och rättvisepprinciper. Se Guttman (1978/2004) s. 26; Yttergren (1996) s. 22. Egaliseringsprincipen har dock visat sig svår att tillämpa i praktiken. Se t.ex. Gerd von der Lippe, "Sportification Processes: Whose Logic? Whose Rationality?", *Sport History Review* 32:1 (2001); Jens Ljunggren, *Den svenska idrottens historia* (Stockholm 2020) s. 246; Isak Lidström, *På skidor i kulturella gränsland: Samiska spår i skidsportens historia* (Malmö 2021) s. 32.

21. Janken Myrdal, "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket", *Historisk tidskrift* 127:3 (2007).

22. Annika Sandén, *Fröjdelekar: Glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid* (Stockholm 2020) s. 29.

Gillmeisters språkhistoriska metod där idrottshistoria studeras etymologiskt.²³ Genom att ta avstamp i den tidigmoderna tennisens termer och begrepp har Svenska Akademiens ordbok, med dess ovärderliga källhänvisningar, visat sig oundgänglig. Hänvisningar i tidigare forskning och ordboken har uppenbarat nytt källmaterial i företrädesvis olika kungliga räkenskaper. Somligt material har funnits tillgängligt i transkriberad och digitaliserad form, medan en stor del består handskrifter som studerats på plats i Riksarkivet i Marieberg och Slottsarkivet i Stockholm. Insamlingen har på det sättet genererat viktiga och hitintills obeaktade uppgifter om framför allt den äldre vasatidens tennisspelande.

Metoden påverkar studiens uppläggning. Inledningsvis skisseras den europeiska bollspelskultur som var etablerad i centraleuropeiska länder långt innan den nådde Sverige. Utifrån tidigare forskning presenteras olika teorier om tennisens rötter och spridningsprocesser i västeuropeisk högmedeltid. Den terminologi som omgav tennispelet är särskilt central att beakta eftersom den varit beständig över tid och samtidigt utgör ett slags nyckel med vilken tennisens tidigmoderna historia i Sverige kan spåras i det annars magra källmaterialet. Att jämföra källtexternas ord och begrepp med denna terminologi visar sig vägvinnande för att avgöra vilka slags aktiviteter som kan knytas, och inte knytas, till tennispelet och andra bollspel. Innan tennis som medel för elitens statussträvanden diskuteras, måste alltså först spelets struktur och terminologi diskuteras med det svenska källmaterialet som utgångspunkt.

Tennis som term är i själva verket anakronistisk eftersom den inte förekom i det tidigmoderna Sverige. En vanligt förekommande benämning i samtidens Europa, dock inte i Sverige, var franskans *jeu de paume* (handflatans spel), vilket också ter sig en smula missvisande. Vid det laget hade nämligen slagen med handflatan upphört och racketar införts inom högreståndskretsar. Tennis, som sporten kallades i 1500-talets England, förefaller därför som ett lämpligare begrepp att använda, även om själva termen nådde Sverige först vid 1800-talets slut i samband med etableringen av sportens moderna variant, *lawn tennis*. Ursprunget till ordet tennis är höljt i dunkel. Ett förslag är att det utgår

23. Heiner Gillmeister, "The Flemish ancestry of early English ball games: The cumulative evidence", i Norbert Müller & Joachim K Rühl (red.), *Olympic Scientific Congress, Sport history* (Oregon 1985).

från franskans "tenez!" (ta!), något som var brukligt att ropa innan serven slogs.²⁴

Från medeltidens torneringar till renässansens bollspel

Tennisens ursprung är omtvistat. I sin banbrytande bok om bollspelens kulturhistoria, *Ball, bat and Bishop: The origin of ball games* (1943), hävdar Robert W. Henderson att tennisen började hitta sina former under 1200-talet. I likhet med språk- och idrottshistorikern Heiner Gillmeister anser han att tennisspelet utvecklat sin särart inom medeltida klerikala byggnader med dess karakteristiskt höga väggar och rymliga innergårdar.²⁵ Enligt Gillmeister utgår tennisen från folkliga och klosterliga varianter av medeltidens riddartorneringar, särskilt den kraftmätning som benämndes *pas d'armes* och som utkämpades mellan de som avsåg att inta, respektive försvara, en stadspört, en bro eller dylikt. Detta slags kamp uppvisar därmed likheter med många av dagens bollspel där ett innelag strävar efter att försvara sin position genom att stå emot utelagets attacker. Folkliga och något mindre våldsbejakande varianter av dessa riddarstrider utvecklades. Det kunde röra sig om kaotiska fotbollsspel där en trasa, en boll eller något annat föremål skulle föras över en given gräns. Gillmeister skriver härom: "The fights and brawls without which medieval football is simply unthinkable indicate that football was a deliberate copy of the tournament – as it were, a 'people's tournament' – and it looks as if contemporaries were well aware of this."²⁶

Följer vi Gillmeisters resonemang, var det inte bara den breda massan som tog intryck av riddarnas begivenheter. För att undvika de våldsamma excesser som präglade såväl den folkliga fotbollen som de aristokratiska striderna till häst utvecklade munkar och kyrkomän stillsammare varianter av bollspel innanför klostrens murar. Enligt Gillmeister ska ursprunget till de tidigmoderna bollhusen, med en asymmetriskt utformad spelplan, med gallerier och oregelbundet utplacerade öppningar i muren, sökas i de medeltida klostrens innergårdar. Dessa omgavs av en så kallad korsgång på vilken ett mot innergården lutande tak var placerat. När spelet inleddes slogs bollen upp på detta snedtak så att den landade

24. Gillmeister (1985) s. 61.

25. Robert W Henderson, *Ball, bat, and bishop: The origin of ball games* (Urbana 2001/1943) s. 47–58; Gillmeister (2017) s. 27ff.

26. Gillmeister (2017) s. 6.

på andra planhalvan där motståndaren skulle slå den tillbaka. Till en början fanns inget nät. En linje kunde dras för att skilja planhalvorna åt. Spelets spridning från den andliga världen till den världsliga kom sig, enligt Gillmeister, av att aristokratin satte sina söner i skola i klostren. Från munkarnas undervisning tillskansade sig gossarna såväl det traditionella undervisningsstoffet som färdigheter i bollspel. Kungligheter och det uppväxande adelssläktet omplanterade sedan tennisspelet från klostren till sina gods och hov. Redan på 1200-talet började tennisbanor bli på modet. Trenden spred sig över Europa och lade grunden till den bollspelskultur vars kulmen nåddes på 1500-talet.²⁷ Det var vid denna tid som murade stenbyggnader avsedda särskilt för tennisspel började uppföras i framför allt England och Frankrike.²⁸

Teorin att tennisens genesis står att söka i medeltidens klostermiljöer har emellertid inte fått något fullständigt erkännande bland fackhistoriker. Bland kritikerna finns Roger Morgan som menar att klostrens kvadratiska innergårdar inte lämpade sig för tennis, som snarare fordrade rektangulära spelytor.²⁹ Morgan försöker i stället spåra lekens rötter betydligt längre tillbaka än medeltiden. Det var från början ett utomhusspel, hävdar han, och helt i avsaknad av omgivande väggar. Så småningom började det spelas på gator varigenom omgivande snedtak och andra inslag i gatubilden införlivades. Först därefter blev tennisen etablerad i aristokraternas och kyrkovärldens byggnader. Teorin förefaller inte osannolik men frånvaron av empiriska belägg gör den svår att leda i bevis. John Schneerson framkastar i stället förslaget att tennisen kan ha utvecklat sin egenart på krogar och värdshus, vars interiörer påminner om de senare bollhusens tennisplaner. Till skillnad från i klostren och kyrkorna uppmuntrades spel och vadslagning i dessa lokaler.³⁰ Man kan också tycka att Morgan står på lösan sand när han hävdar att det finns "sufficient circumstantial evidence" för att det bollspel som avbildas på en grekisk fresk från 510 f.v.t. är att betrakta som ett till tennis "remarkably similar game".³¹ Ju längre tillbaka i tiden man går, desto mer fragmentariska är källorna och vidlyftigheten i spekulationerna tilltar därefter. Det kan inte förnekas att även Gillmeister emellanåt hemfaller åt väl vä-

27. Gillmeister (2017) s. 7–11, 31–32.

28. Schneerson (2015) s. 7.

29. Morgan (1995) s. 80. Se även Schneerson (2015) s. 7–8.

30. Schneerson (2015) s. 10.

31. Morgan (2015), kap. 1–2, cit. s. 8.

gade spekulationer när han rekonstruerar bollspelens diffusionsprocesser utifrån språkliga indicier. Här tas emellertid inte ställning för någon av tennisens ursprungsteorier. Med hjälp av Gillmeisters etymologiska och språkhistoriska angreppssätt är det dock av relevans att redogöra för den tidiga tennisens praktik och terminologi som sedan får utgöra ett ramverk för att lättare förstå de svenskspråkiga källorna från vasatiden.

Tidigmoderna tennistermer

Medeltidens och den tidigmoderna tidens tennisspel var ytterst avancerade fysiska praktiker som inte med lätthet låter sig fångas i skrift. Såväl det otympliga regelverket som åtskilliga av de medeltida bollspelens finesser har dock bevarats väl i den variant av tennis som började benämnas *real tennis* efter att det betydligt enklare *lawn tennis* konstruerats och fått spridning under det sena 1800-talet. Likaså har reglerna bevarats i olika traditionella idrotter som ännu förekommer på olika platser i Europa. Hit hör till exempel det gotländska spelet pärk, liksom *palla* i Toscana och *pilota* i Baskien. I det tennisspel som förekom i renässansens bollhus fanns flera sätt att erövra poäng. Olika mål fanns utplacerade i form av öppningar i de väggar som omgav spelplanen. Den som servade försvarade ett sådant mål på sin planhalvas kortsida, vanligen benämnd *dedans*. På den andra planhalvan kunde poäng vinnas antingen genom att bollen slogs in i den bortre delen av långsidans galleri, eller genom att träffa en mindre fyrkantig öppning – på engelska benämnd *grill* – placerad på kortsidans högra sida. Denna öppning utgör, enligt Gillmeister, ett led i bevisföringen att tennisspelets rötter ska sökas i klostren. Eftersom spelet förekom i det område som kallades *claustrum*, dit lekmän inte ägde tillträde, behövdes ett hål i väggen genom vilken munkarna kunde kommunicera med den ofrälse omgivningen. Sådant var det ursprungliga syftet med denna öppning, och den blev det mest prestigefyllda målet att träffa.³²

I de gamla varianterna av tennisspelet gick det också att vinna poäng genom spel på "kas", vilket metaforiskt innebär att erövra terräng i fiendeland för att sedan försvara detta område. Överfört till praktisk handling gällde det att slå bollen så långt som möjligt in på motståndarens planhalva, utan att den kunde returneras på "volley" – för att an-

32. Gillmeister (2017) s. 32. Schneerson menar dock att en *grill* av detta slag inte var unik för klostren, varför en sådan bevisföring bör ogiltigförklaras. Schneerson (2015) s. 8.

vända en sentida term – eller efter en studs. I ett franskt-svenskt lexikon från 1745 beskrivs ordet *chasse* så här: ”på boll-hus den orten, hvarest bollen första gången nedfaller”, alternativt ”det tecknet hwarmed schassen är märckt”.³³ Platsen för bollens första eller andra studs, alternativt där den stannade – kasen – markerades alltså och bildade en virtuell kaslinje över planhalvan. När kasen var markerad ägde sidbyte rum. Nu skulle denna linje försvaras. Ju längre in på motståndarens planhalva som kasen sattes, desto lättare blev det att hålla motståndaren stången. Det gällde alltså att förhindra att motståndaren fick en bättre kas, det vill säga en oreturad boll som hamnade längre bort mot spelplanens kortsida än den befintliga kasen. Om försvaret lyckades var poängen vunnen, i annat fall var den motståndarens.³⁴ I dessa äldre varianter av tennis kunde flera spelare tävla i lag.

Striden om kaslinjen utgör den medeltida grundstommen i tennis-spelet och har bevarats lokalt på sina håll, inte minst i det gotländska päckspelet som är högst vitalt än i denna dag. Till skillnad från spelet i de gamla bollhusen, eller i dagens *real tennis*, görs inga mål i päckspelet. Det utkämpas i stället på en slät gräsplan utan väggar. Bollen slås med handen eller foten enligt ett uppenbart mycket gammalt tillvägagångssätt: först genom ”spel på kas”, följt av ”spel på vunst” (efter sidbyte).³⁵

Som benämning på den markering av området som ska försvaras är ”kas” lika gammalt som tennisspelet självt. Termen har visat sig beständig i tid och rum och har med lätta modifieringar vunnit insteg i flera europeiska språk, däribland franska (*chace*), engelska (*chase*), tyska (*katt*) och baskiska (*chaza*).³⁶ Enligt Gillmeister härrör tennisens terminologi från medeltidens ridderliga jargong. De franska verben för attack eller jakt respektive motattack – *chaser* och *rachaser* (alt. *rachacier*) – förekom såväl i verklig strid som vid torneringar. Följer vi Gillmeisters argumentation var alltså torneringarna en utlöpare av krigsföringen och bollspelet i sin tur utlöpare av torneringarna. I båda dessa steg har terminologin överförts från de fysiska praktiker som utförs.³⁷

33. Levin Möller, *Nouveau dictionnaire françois-svedois et svedois-françois. En ny frantzösk och svensk samt svensk och frantzösk lexicon, eller orda-bok* (Stockholm & Uppsala 1745) s. 289.

34. Om regelverk kring spel på kas, se Morgan (1995) s. 2–3; Gillmeister (2017) s. 35–36.

35. De senast uppdaterade reglerna för päckspelet finns tillgängliga på <<https://www.gutniskidrott.org/dokument>> (11/1 2024).

36. Heiner Gillmeister, ”On the Origin and Diffusion of European Ball Games: A Linguistic Analysis”, *Studies in Physical Culture and Tourism* 16:1 (2009) s. 44.

37. Gillmeister (2017) s. 83–101.

Genom idrottens medeltida terminologi kan de äldsta beläggen för tennisspel i Sverige spåras. Den såvitt bekant äldsta källan återfinns i Stockholms lokala tullräkenskaper från år 1543. Från Lübeck importerades den 8 november detta år en last som bland annat innehöll "kase boller för 6 öre".³⁸ Här har bollarna givits namn efter grundstommen i det medeltida tennisspelet – kampen om kasens placering och erövring. Att bollar importerades av utländska specialister indikerar att de var avsedda för spel i högre ståndsmiljöer, sannolikt hovet. Bland de breda folklagren var det annars brukligt att bollar tillverkades lokalt.³⁹

Av ett latinskt-svenskt lexikon utgivet 1579 framgår hur tennisens terminologi upptogs och införlivades i det svenska språket. *Signare terminum* översätts till "settia cas" (sätta kas) och *terminum inuincibilis* till "owijnnelig cas" (ovinnelig kas).⁴⁰ Det är annars ont om skriftliga belägg som vittnar om hur det praktiskt gick till när tennis spelades i Sverige under tidigmodern tid. I brist på sådana källor kan samtida översättningar av utländsk litteratur ge en tydlig inblick i svenskt tidigmodernt tennisspråk.

Erichus Schroderus utnämndes 1622 till kunglig översättare och fungerade under 1600-talet som "viktig kulturspridare" och som "en kugge i det svenska stormaktstida propagandamaskineriet", för att tala med Annika Sandén.⁴¹ Han vidareförmedlade bland annat budskap om dansens fördärlighet men snuddade också vid tennisspelande i en översättning av *En härligh och lustigh tractat, om hoflefwernetz förtreet och mödesamheet*, skriven av Antonio de Guevara som var krönikör åt den tyskromerske kejsaren Karl V. I traktaten berättas om Alkamenes, en kung av Sparta på 700-talet f. Kr. som till sitt följe knöt en förtrogen vid namn Pannonius. Tumult uppstod när de båda gick en match "uti kaas bols leek". Att det rör sig om tennis framgår av att det var kasens placering som låg till grund för den träta vilken fick sin avslutning först när Pannonius blev ett huvud kortare:

38. Lokala tullräkenskaper, Vol. 292:1, Stockholm 1544, Riksarkivet (RA) s. 153.

39. Svanberg & Lidström (2019).

40. Isak Collijn (red.), *Variarum rerum vocabula cum Sueca interpretatione: Formulae puerilium colloquiorum* (Stockholm 1925[1579]) s. XXXIII.

41. Sandén (2020) s. 121.

Tå nu konungen en gång slogh medh thenne Pannonio boll / wordo the sigh emellan oeense / för kaasen skuld / och effter then ene stodh styfftt på sin mening / och then andre wille ey heller gifwa effter / befalte konungen sin liffwacht / at han på then orten / ther the om kaasen hadhe warit strijdighe / skulle slå hufwudet aff Pannonio.⁴²

Bollspel och furstlig uppfostran

Gustav Vasas söner pekade ofta ut som tennisens pionjärer i Sverige. Emellanåt heter det att Erik XIV införde spelet,⁴³ ibland pekade hans lillebror Johan III ut.⁴⁴ Eftersom de äldsta beläggen för tennisspel härrör från tidigt 1540-tal, vasasönernas barndomsår, förefaller sådana påståenden orimliga. Även om skriftliga belägg saknas från tiden före Gustav Vasas trontillträde, kan det förstås inte uteslutas att tennisspelet förekommit i Sverige tidigare än så. Sannolikt låg det svenska hovet efter det danska. Därifrån var avståndet mindre till kontinenten där spelet varit legio bland regenter redan på 1400-talet.⁴⁵

Även om källmaterialet är tunt, sammanfaller de äldsta skriftliga beläggen för tennisspel i Sverige med genomslaget för de humanistiska ideal som fick spridning under 1500-talets första hälft och som Gustav Vasa tog intryck av när hans barn skulle sättas i skola. Med kungliga mått mätt var Gustavs bildning medioker. Den låg i linje med den genomsnittlige adelsmannens. Vad sonen Erik och hans yngre halvsyskon beträffade sparade kungen emellertid inte på krutet för att ge dem en furstlig uppfostran. Under unionstidens täta växlingar mellan kungar och riksföreståndare hade sederna för kungabarns uppfostran fallit i glömska, varför Gustav fick rikta blickarna utomlands i sin jakt på dugliga pedagoger som verkade i Philipp Melanchtons och Erasmus Rotterdams anda. Den senares bok om fursteuppfostran fick, inte minst genom boktryckarkonstens utveckling, stort genomslag, så även

42. Antonio de Guevara, *En herligh och lustigh tractat om hoflefuernetz förtreet och mödesamheet* (Stockholm 1629) s. 77–78.

43. Tillhagen & Dencker (1949) s. 235.

44. Se nedan.

45. Knappt ett decennium efter att han mistat den svenska kronan gav sig den danske unionskungen Kristian I 1474 ut på resa i Europa och besökte då hertigen av Milano, Galeazzo Maria Sforza. Vid ett besök i Pavia lät han Kristian ta del av en idrottslig uppvisning framförd av de professionella tennisspelare som stod på Sforzas avlöningslista vid hovet. Gregory Lubkin, *A Renaissance court: Milan under Galeazzo Maria Sforza* (Berkeley 1994) s. 184.

vid det svenska hovet.⁴⁶ Att varva krävande studier med avkopplande inslag i form av bollspel var, enligt Erasmus, ett viktigt led i uppfostran. Tydligt är att detta satte spår även i den blivande kung Eriks utbildning. Den som fick i uppgift att realisera kung Gustavs högt ställda förväntningar på lärare var Georg Norman, en från Rügen bördig pedagog och vetenskapsman som åstadkom ett inrutat vardagsschema vilket efterlevdes under överinseende av en tuktomästare. Eriks studier var hårda, men hade alltså även lekfyllda inslag. Pedagogerna avsatte varje dag en stund åt bollkastning, fäktning och armborstskjutning.⁴⁷

Sålunda formades idrottsintresset hos Gustav Vasas söner redan i barndomsåren. Hertig Magnus intresse för bollspel, jakt, musik och litteratur är omvittnat,⁴⁸ likaså hans bröders. I ett brev från Gustav till den 13-årige Erik, som befann sig ute på Svartsjö, kommenteras i uppmuntrande ordalag Eriks och hans bröders jaktlycka som resulterat i nedlagda rådjur och "annen Wildbrode". Fadern gladdes åt att sönerna ägnade sig åt andra tidsfördriv "vte i marcken, när så läglig wåre, än alleneste medt then krijssboldt och sälteleck".⁴⁹ Med sälteleck avses sannolikt ett bollspel med "sällträ" (slagträ), förmodligen någon variant av långboll, eller den lek med två pinnar av olika längd som i Norge varit känd bland annat under namnet "selteleik".⁵⁰

Bollspel utgjorde alltså aktiviteter som vasasönerna hängav sig åt i rekreativt syfte. Samtidigt sträckte sig bollspelandets ändamål bortom det kortsiktiga nöjet. Sådana färdigheter fordrades om en blivande furste i mötet med sina europeiska likar ville undvika att framstå som efterbliven i kulturellt avseende. Generationsklyftan mellan vasasönerna och deras fader är uppenbar. Tydligt är att kungen i egenskap av skicklig

46. Om Eriks uppfostran, se Lars-Olof Larsson, *Arvet efter Gustav Vasa: Berättelsen om fyra kungar och ett rike* (Stockholm 2005) s. 30–31; Ingvar Andersson, *Erik XIV* (Stockholm 1948) kap. 2.

47. Ivan Svalenius, *Georg Norman: En biografisk studie* (Lund 1937) s. 35; Andersson (1948) s. 21; Morgan (1995) s. 196.

48. Birgitta Lager-Kromnow, "Magnus", i *Svenskt biografiskt lexikon*, <<https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/10145>>, hämtad 2023-08-06.

49. Jfr Gustavs brev till hertig Erik från den 18 maj 1547 i *Konung Gustaf den förstes registratur*, XVIII, 1546–1547 (Stockholm 1900) s. 540 med Sven Ekbo, "Ordet sällträ", *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 106:1 (1983) s. 45, not 2.

50. Götling (1933) s. 47–49. Pinnleken är i Sverige känd bland annat som "vippa". Om långboll, se Isak Lidström & Daniel Bjärsholm, "Batting, running, and 'burning' in early modern Europe: A contribution to the debate on the roots of baseball", *The International Journal of the History of Sport* 36:17–18 (2019).

politiker som saknade åtskilligt av fysisk och intellektuell bildning ville forma Erik och hans bröder enligt de samtida renässansideal som han själv inte levde upp till.

Enkla racketbanor med dyrbart golv

Bilden av Erik XIV som tennisens föregångsman i Sverige hänger samman med påståendet att han lät uppföra det första bollhuset i Sverige. Även här lyser de skriftliga beläggen med sin frånvaro, i vart fall om man med bollhus avser de murade stenhus med väggar och tak som kom att uppföras i Stockholm först under 1600-talet. Anläggningar för tennis spel fanns visserligen i huvudstaden redan under 1500-talet, men det rörde sig om enklare byggnader som kallades racketbanor. Det felaktiga påståendet kan spåras tillbaka till ett pejorativt omdöme över Erik XIV med 1700-talsskalden Olof von Dalin som upphovsman. Den senare har beskrivit kungen som "en slugsint Herre. Dertill i kroppsöfningar förträfflig; såsom i tornerande, kapplöpande, simmande, dans och bollspelning. Det ännu på Slottsbacken så kallade Bollhuset, inrättades af Konung Erik till ett Jeu de Peaume, hvaraf det bär namnet".⁵¹ Dalin tar uppenbart miste eftersom han avser det så kallade stora bollhuset vilket uppfördes först 1627, således långt efter Erik XIV:s regeringsperiod.⁵² Fridolf Ödberg, som studerat räkenskaper från Erik XIV:s hovliv, hävdar att kungen hade en egen racketbana i slottsträdgården – platsen där det stora bollhuset långt senare skulle uppföras.⁵³ Frånvaron av hänvisningar gör det emellertid svårt att avgöra huruvida Ödberg kan belägga påståendet utifrån sina källor eller om det rör sig om en vidareförmedlad faktoid. Det kan förstås tänkas att den första racketbanan i Sverige

51. Avskriften av Olof von Dalins svårlästa handskrift har publicerats under rubriken "Ett Compendium af hvad som uti denna bok är anoterat om Konung Erik XIV, i hvad oroligheterna beträffar som tilldrogo sig under denna Konungs regering, till deras upphof och fortgång", *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, del 3 (Stockholm 1817). Cit. s. 18.

52. Denna uppgift reproducerades 1825 i en kommentar till det krönikeutkast som Sven Elofsson, sekreterare till kung Gustav och hans söner, skrivit i slutet av 1500-talet: "Eljest är ock känt, att det så kallade Bollhuset, sedan spektakelhus, har sitt namn från K. Erics tid. Det var beläget midt emot Slottet och menas hafva varit då begagnadt till denna styrka och skicklighet gifvande öfning, i Frankrike benämnd Jeu de paume." Sven Elofsson, "Paralipomena eller bijhandlingar mycket nyttige att weta, som lyda till Konung Göstafs, K. Eriks, och K. Johans Regementes Handlingar", *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, del 12 (1825) s. 134, not 1.

53. Ödberg (1908) s. 68.

låg just i slottsträdgården, som en föregångare till det stora bollhuset.⁵⁴

Redan 1552, således åtta år före Eriks trontillträde, omnämns en racketbana i ett brev som återfinns i kung Gustavs registratur. Av källan framgår endast några detaljer om golvetts beskaffenhet. Erick och Oleff gavs i uppdrag att "taghe up thet tegell, som ligger udi racketebanen ther i Stocholm udi gulffvet och legger i samme gulff igen ölandzsteen etc".⁵⁵ Att tegelgolvet skulle bytas ut mot kalksten från Öland indikerar att racketbanan varit i bruk en tid, okänt hur länge. I sina studier av slottet Tre kronors historia har Martin Olsson och Tord O:son Moberg i räkenskaperna funnit att denna racketbana var belägen vid slottet, att den revs 1564, och att en ny uppfördes fyra år senare.⁵⁶ Ytterligare fyra år senare, 1572, gav Johan III i uppdrag åt Anders Målere att uppföra ännu en racketbana i den torrlagda vallgraven på västra sidan om slottet. Det rörde sig om en enkel anläggning med tre väggar av "bräder och annedt träwärch", medan den fjärde utgjordes av den "Gråstens Mur, ther medh graffwen är fodret". I likhet med den föregående racketbanan skulle material till golvet, "flijse Steen", d.v.s. kalkstensplattor, hämtas från Öland. Om sådant inte fanns att tillgå fick man nöja sig med jord eller lera. Anders Målere uppmanades även att återanvända virke från den tidigare racketbanan vid slottet.⁵⁷

Av noteringarna framgår att svenska racketbanor i äldre vasatid påminde om de enkla träkonstruktioner utan tak som uppförts i England före 1500-talet.⁵⁸ Sannolikt saknades snedtak, gallerier och andra finesser som annars var viktiga inslag i spelet. Olsson och O:son Moberg har dock tagit fram uppgifter om ytterligare en racketbana. Den var placerad i Smedjegården, fick en översyn 1578 och fem år senare järnbeslag till de

54. Jfr Johan Flodmark, *Bollhusen och Lejonkulan i Stockholm: Teaterhistorisk lokalstudie* (Stockholm 1897) s. 2.

55. Brev från 22/5 1552, *Konung Gustaf den förstes registratur*, XXIII, 1552 (Stockholm 1905) s. 277.

56. Martin Olsson & Tord O:son Moberg, *Stockholms slotts historia, band 1: Det gamla slottet* (Stockholm 1940) s. 108.

57. Victor Granlund, "Konung Johan III:s byggnads- och befästningsföretag: Bref ur Riksregistraturet 1568–1592", i Carl Silfverstolpe (red.), *Historiskt bibliotek: Första delen* (Stockholm 1875) s. 192; Brev från Johan III till Anders Målere, 22 februari 1572, Riksregistraturet 1523–1718, Vol. 56, 1572, RA, s. 51B.

58. Näsström menar att det rörde sig om en "täckt racketbana" men anför inga belägg för påståendet. Gustaf Näsström, *Forna dagars Sverige, 2: Kulturhistorisk bilderbok om vasatid och karolinsk tid* (Stockholm 1948) s. 17.

26 fönstren.⁵⁹ Vid 1500-talets mitt hade i England dessa enklare tennisbanor av trä fått konkurrens av betydligt ståtligare bollhus med tak, byggda av tegel och murverk.⁶⁰ Sådana lät vänta på sig i Sverige. Lika fullt är det tydligt att Johan lade stor vikt vid lyx och komfort. Intill racketbanan i slottsgraven skulle nämligen också ett omklädningsrum uppföras: "en lithen Cammer eller stuffwe ther wij kunne ingå, när wij wille lathe torcke oss aff swetth, eller Cläde oss aff och ahn."⁶¹ Johan III lät även uppföra racketbanor på andra håll i landet, vid Svartsjö och Kalmar slott.⁶² Hans byggnadsprojekt där idrott, bad och bekvämligheter blott utgjorde en liten del är exempel på den sorts extravaganser som känns igen från samtidens europeiska furstar vilka markerade sin förnåma status genom iögonfallande konsumtion.⁶³

Det första egentliga bollhuset uppfördes av hertig Karl (senare Karl IX) vid Nyköpings slott under sent 1500-tal. Det rörde sig verkligen om ett hus, en stenbyggnad med tak som var belägen mitt emot slottet.⁶⁴ Byggnaden framträder tydligt i den illustration över Nyköping som förekommer i Erik Dahlbergs *Suecia Antiqua*. Om detta bollhus skrev *Nyköpings Weckoskrift* 1773: "Gent emot Slottet, på Östra sidan om Åen, war Bållhuset belägit, hwarest fordom Adelen och hof-folket, med Bållspel och andre sådane lekar, som tjente till motion, wid lediga stunder, roade sig."⁶⁵ Att hertigen själv uppträdde med racket i hand framgår av Abraham Brahe som i sin tidebok från den 17 augusti 1594 skriver: "Lechte Hertig Carll med Migh Rakett."⁶⁶ Att något standardiserat namn för tennisspelet inte förekom under vasatid framgår av att benämningarna på leken ofta utgår från de föremål som står i centrum eller platsen

59. Olsson & O:son Moberg (1940) s. 109.

60. Morgan (1995) s. 26.

61. Brev från Johan III till Anders Målere, 22 februari 1572, Riksregistraturet 1523–1718, Vol. 56, 1572, RA, s. 51B. Huruvida denna racketbana med tillhörande omklädningsrum över huvud taget uppfördes är dock oklart. Jfr. Olsson & O:son Moberg (1940) s. 109.

62. Brev från Johan III till Anders Målere, 22 februari 1572, Riksregistraturet 1523–1718, Vol. 56, 1572, RA, s. 52; Jan Lindroth, *Idrott under 5000 år* (Stockholm 2011) s. 88; Sten Karling, *Trädgårdskonstens historia i Sverige: Intill Le Nötrestilens genombrott* (Göteborg 1931) s. 103.

63. Jfr Lake (2009).

64. Håkan Norén, *Nyköpings historia, 1: Mer än bara gästabad* (Nyköping 2004) s. 88–89.

65. "Fortsättning af berättelsen om Nyköpings slott", *Nyköpings Wecko-skrift*, 21/8 1773.

66. Carl Magnus Stenbock & Reinhold Stenbock, *Abraham Brahes tidebok* (Stockholm 1920) s. 8.

där den äger rum. Jämta "kasebål",⁶⁷ "kaseboll"⁶⁸ eller "kaas bols leek" förekommer, som i Brahes exempel, olika varianter av ordet "racket" när spelet åsyftas.

Av benämningar på spelet och anläggningarna framgår att tennis vid vasakungarnas hov spelades med just racketar, ett förhållandevis nytt inslag i spelet. Som utlöpare av de handskydd som förekommit i äldre tennisspel har racketens uppkomst spårats till 1400-talets sista decennier. Särskilda racketmakare började vid denna tid stränga och saluföra racketar i trä med trådar av boskapstarm.⁶⁹ Det dröjde inte länge innan uppfinningen gav upphov till en intensifierad internationell handel av tennismateriel som långt senare började märkas av även i Sverige. Racketar omnämns i Stockholms lokala tullräkenskaper från åtminstone 1560 och framåt.⁷⁰ Enligt Gillmeister kan ordet spåras tillbaka till det franska verbet *rachacier*, vilket i medeltida krigs- och torneringssammanhang som ovan nämnts avser den anfallna partens motattack. Termen har sedermera överförts till tennisspelet, bland annat i det flamländska ordet *raketsen*, som avser bollens returnering efter serve och som alltså givit upphov till det föremål med vilken bollen slås. I engelskt språkbruk har de äldsta beläggen för ordet racket spårats tillbaka till 1505, ett knappt halvsekel före dess insteg i det svenska språket.⁷¹ Från det tidiga 1500-talet härrör också de äldsta avbildningarna av tennisracketar som, materialskillnaderna till trots, är påtagligt lika dagens.⁷²

Bollspel och kunglig livsstil

Enligt Behringer karaktäriseras den tidigmoderna idrottsperioden av "a new ideal of gentlemanlike behaviour, emphasizing commandment of the body and elegance of movement, and ball games are at the core of this ideal".⁷³ För åtskilliga av 1500-talets europeiska kungligheter var tennis både roligt och strategiskt.⁷⁴ Vad det sistnämnda beträffar var Gustav

67. Rudolf B Hall, *Folkpedagogiska stiftsstatuter II: Påbud inom det nutida Sveriges gränser* (Lund 1932) s. 15.

68. Olof Wallquist, *Ecclesiastique samlingar: Åttonde flocken* (Linköping 1795) s. 585.

69. Morgan (1995) s. 13–18.

70. Lokala tullräkenskaper, Vol. 306:1, Stockholm 1560, RA, s. 38.

71. Gillmeister (2017) s. 101–102.

72. Gillmeister (2017) s. 74–76.

73. Behringer (2016) s. 46.

74. Jfr Schneerson (2015) s. 2; Christian Jaser, "The Capital of Tennis: Jeux de Paume as Urban Sport Facilities in Fifteenth- and Sixteenth-Century Paris", i Rebekka von Mallinckrodt &

Vasas söner uppkomlingar på den europeiska scenen. De var representeranter för en dynasti i avsaknad av anor och ingiften i furstehus, men uppvisade med sina insikter i bollspelandets konst tydliga ambitioner att kunna föra sig på kungligt vis och på så sätt vinna status.⁷⁵ Därmed kunde racketbanorna hemmavid ge erforderlig träning inför de verkliga eldproven, vilka utgjordes av matcherna vid utländska hov. Här framträder den unge hertig Johans resa till England 1559 som det bästa exemplet på en strebers strävan att höja sin ätts blygsamma marknadsvärde ute i Europa.

Att prestationerna med boll och racket kan sättas samman med vasaättens statusjakt framgår inte minst av hur mycket tid som hertig Johan spenderade i bollhusen i England, dit han på hösten 1559 skickades för att framföra storebrodern Eriks frieri till den nykrönta drottningen Elizabeth I. Lars Ericson Wolke har i sin biografi över Johan utförligt beskrivit denna resa och menar att hertigen "var förmodligen den förste svensk som prövade på tennisens ädla sport" och sedan införde den till Sverige.⁷⁶ Mot bakgrund av att det redan fanns en racketbana i Stockholm kan vi snarare anta att tennis alls inte var en obekant sport för Johan när han anlände till England. Därmed kan också den 21-årige hertigens idrottande betraktas i ett annorlunda ljus. Han kunde föra sig i ett bollhus och drog nytta av en sådan färdighet för att på ett informellt sätt knyta kontakter och bygga nätverk i syfte att realisera den politiska och äktenskapliga allians som var resans syfte. Han var en ung kunglighet vars insikter i hovlivets subtila koder nu skulle prövas.

Att Johan var oerfaren är tydligt. Han inledde sin vistelse i England med ett etikettsbrott; vid ankomsten sträckte han fram sin hand åt de högadliga sändebuden att kyssa, en gest som blott de inhemska kungligheterna enligt sed och skick hade rätt att göra.⁷⁷ I övrigt tycks han dock ha levt upp till de höviska sedernas påbud genom en livsstil som med råge levde upp till den iögonfallande konsumtionens standard. Medan den ålderstigne Gustav Vasa bekymrade sig över kostnaderna för resan, lät Johan pengarna flöda ur reskassan.⁷⁸ Vadslagning, spel och jakt

Angela Schattner (red.), *Sports and Physical Exercise in Early Modern Culture: New Perspectives on the History of Sports and Motion* (London 2016) s. 95–96.

75. Jfr Lake (2009) s. 556.

76. Om Johans resa, se Lars Ericson Wolke, *Johan III: En biografi* (Lund 2004) s. 66.

77. Ingvar Andersson, *Erik XIV:s engelska underhandlingar: Studier i svensk diplomati och handelspolitik* (Lund 1935) s. 25.

78. Andersson (1935) s. 20.

upptog mycket av Johans tid och hans förehavanden och idrottsliga bedrifter har sedermera satt tydliga avtryck för eftervärlden i de räkenskaper som fördes. Efter att ha rest runt under någon veckas tid gjorde Johan sitt intåg i London där han inkvarterades i Southwark i biskopen av Winchesters palats. Den 12 oktober 1559 lade han fram sitt ärende – broderns frieri – inför drottningen. Han gjorde ett gott intryck, såväl på drottningen som på hennes hovfolk.⁷⁹ Vid denna tid inköptes av en klensmed ett "låås till rakette banen", vilket sannolikt avsåg den enda tennisbana som vid denna tidpunkt fanns i Southwark.

London erbjöd idrottsliga faciliteter som vida överträffade de som stod till buds i Sverige. I den engelska huvudstaden fanns tennisbanor vid varje slott, med eller utan tak, och Johan testade sina färdigheter på flera av dem. Han återfanns regelmässigt i något bollhus i Southwark eller i Whitehall. Det sistnämnda åsyftades när Johan den 23 november 1559 betalade fyra daler "för bällar som bårtleekte våre 2 dagar i Wästmijnst [Westminster]". Vid denna tid fanns inte mindre än fem tennisbanor vid Whitehall Palace, varav fyra av dessa hade uppförts under Henrik VIII:s tid. Sannolikt spelade Johan även i det allra förnämsta och kungliga bollhuset i Hampton Court, vilket framgår av en notering från februari 1560. Räkenskapsföraren uppger att tre daler betalades för "bällar som min N[ådige] Herre [Johan] spälte bårtt i Hoffvet".⁸⁰

Av den ekonomiska redovisningen att döma lade Johan under sin resa stor vikt vid idrottande. Den 16 oktober 1559 spelade han för fullt. Givmild som han var sträckte han sig vid ett tillfälle ut, eventuellt genom spelplanens galleri, och gav en shilling åt "en fatig hustru igenom rackettesvale fänsteret".⁸¹ Vid 15 separata tillfällen mellan oktober 1559 och mars 1560 noterades summor som betalades för bollar som Johan "bortleeket hafver".⁸² Hela 230 dussin bortspelade bollar finns noterade, men det var inte alltid som antalet redovisades. Ofta var det till drottningens egen racketmästare som Johan betalade. Denne fick även betalt för att han, som skrivaren uppger, "hade latidt bygge min N[ådige] H[erres] rackett".⁸³ Det finns också uppgifter om att Johans

79. Om Johans resa, se Ericson Wolke (2004) kap. 6.

80. Spelepeninger, 2/2 1560, Diplomaträkenskaper, Vol. 3, 1556–1562, RA.

81. Skänckningar och giffwit fatiga, 16/10, Diplomaträkenskaper, Vol. 3, 1556–1562, RA.

82. Diplomaträkenskaper, Vol. 3, 1556–1562, RA, passim.

83. Spelepeninger, odat., Diplomaträkenskaper, Vol. 3, 1556–1562, RA.

”raketer [...] bleffue på nytt betogne”, vilket sannolikt avser att de fick nya strängar.⁸⁴ För vart speltillfälle betalade Johan en daler åt ”kaseläggeren”.⁸⁵ Av ordet att döma rör det sig om den funktionär som på franska kallades ”marqueur”, på engelska ”marker” och vars uppgift var just att markera kasens placering.⁸⁶

Intrycket att matcherna som Johan spelade i bollhusen hade en betydelse bortom det rent idrottsliga framgår av att han spelade mot Robert Dudley, blivande Earl av Leicester och drottning Elizabeths gunstling.⁸⁷ Kort efter Johans besök avled Dudleys hustru varpå ryktet spreds att maken bidragit till hennes hinsidesfärd för att han på så sätt skulle kunna gifta sig med drottningen. Det var allmänt känt att Dudley var älskare åt Elizabeth.⁸⁸ I hans räkenskaper från julafton 1559 heter det att han betalat ”the keper of the tennys courte in Southwarke whan your lordship plaied against the Duke of Swethen”, alltså Johan.⁸⁹ Av Dudleys räkenskaper framgår även att han och Johan umgicks flitigt vid middagar och annat samkväm.⁹⁰ Att hertig Johan spelade tennis och umgicks med älskaren till den drottning som Erik XIV ville ingå äktenskap med understryker bollhusens funktion som arenor för informellt nätverksbyggande. Där kunde förhandlingar pågå som sträckte sig bortom de officiella protokollen men som lika fullt kunde få betydelse för den politiska utvecklingen.⁹¹ Att Johan imponerade med sina höviska färdigheter framgår av det tal på latin som framfördes av läkaren och humanisten William Ward, vilken särskilt berömde hertigens sätt att praktisera dans, ridning, musik – och bollspel.⁹²

84. Embetis och arbetisfolcks löningar, 3/4 1560, Diplomaträkenskaper, Vol. 3, 1556–1562, RA.

85. Diplomaträkenskaper, Vol. 3, 1556–1562, RA, passim.

86. Jfr Morgan (1995) s. 158–160; Corry L. Cropper, ”Playing at Monarchy: Le jeu de paume in Literature of Nineteenth-Century France”, *The French review* 75:4 (2002) s. 720.

87. Robert Dudley, *Household accounts and disbursement books of Robert Dudley, Earl of Leicester, 1558–1561, 1584–1586* (Cambridge 1995) s. 133.

88. Ericson Wolke (2004) s. 62.

89. Dudley (1995) s. 133.

90. Dudley (1995) s. 100, 106, 163–164, 170.

91. Av räkenskaperna framgår även att Johan betalade 5 shilling för ”10 dussin boller som min N:H: spelte bort med Milord Nortummerlandt”, vilken sannolikt avser Thomas Percy, den sjunde earlen av Northumberland. Spelepeninger, 29/2 1560, Diplomaträkenskaper, Vol. 3, 1556–1562, RA.

92. Andersson (1935) s. 177.

Alkohol och idrott hör ihop

Även om något äktenskap mellan Erik och Elizabeth aldrig kom till stånd, bidrog Johans besök till ett intensifierat idrottsliv vid det svenska hovet. I England hade Johan även ägnat sig åt andra slags idrotter än tennis. Den 14 december 1559 inköptes "13 klood till spele med",⁹³ den 21 november "12 hwite skin till att göra väderbåller aff".⁹⁴ Väderboll omnämns till och från som en populär förströelse bland Gustav Vasas söner och har felaktigt ansetts avse *jeu de paume*, det vill säga tennis.⁹⁵ Med all sannolikhet är väderboll en annan för renässansen karakteristisk idrott, vanligast känd under dess italienska namn *giuoco del pallone*, vanligen förkortat *pallone*.⁹⁶ Bollen som togs i bruk för denna lek var luftfylld och betydligt större än den hårt stoppade tennisbollen.⁹⁷ *Pallone* spelades utomhus och fordrade en större spelplan än tennis, med en angränsande mur på planens ena långsida. Bollen slogs med en trähylsa, på italienska benämnd *bracciale*, vilken var fäst på underarmen. Från Italien kom denna idrott till England i slutet av medeltiden.⁹⁸

Såväl *pallone* som tennis ingick i en repertoar av renässansbollspel som vid tiden för Johans engelska resa genomgick en standardisering. Detta enhetliggörande av idrotter har tillskrivits Antonio Scaino som i sin bok *Trattato del giuoco della palla* (1555) presenterade utförliga redogörelser över dessa idrotters regelverk. I denna bok finns en avbildning av de redskap som används för att spela *pallone*. Utöver den stora och uppblåsta bollen finns en *bracciale* avbildad jämte en vackert utsnidad pump med vilken bollen luftfylls.⁹⁹ I den illustration över renässanssporter som återfinns i Michael Weckherlins *Wappenbuch* från 1603 står en tennispelare jämte en pallonespelare sida vid sida, omgivna av en fäktare

93. Inköpt bohaagh, 14/12 1559, Diplomaträkenskaper, Vol. 3, 1556–1562, RA.

94. Små partzeler, 21/11, Diplomaträkenskaper, Vol. 3, 1556–1562, RA.

95. Se t.ex. Fridolf Ödberg, "Om K. Erik XIV:s vistelse på Orreholms kungsgård i Västergötland hösten 1565", *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 2:1 (1901) s. 60.

96. Jfr Svahn (1946) s. 604.

97. Ordet väderboll har haft flera betydelser och avsett bl.a. såpbubbla. Carl Reinhold Berch uppgav 1775 att "Wäder-båll" var en äldre benämning på det samtida spelet *volant*, d.v.s. en föregångare till dagens badminton. Carl Reinhold Berch, "Om lekar och tidsfördrif", *Samlaren* 29/7 1775. Att Johans och sedermera Eriks väderbollspel avser volant förefaller dock osannolikt, särskilt som de väderbollar som tillverkades av Eriks bollmakare förfärdigades av karduan, se nedan.

98. Rune Carlsson, "Ballongboll", *Nordisk familjeboks sportlexikon*, 1 (Stockholm 1938) s. 559–560.

99. Antonio Scaino, *Treatise on the Game of the Ball* (London 1555/1984) s. 102–103.

och en ridsportsutövare.¹⁰⁰ Pallonespelaren är utrustad med en *bracciale* på sin högerarm och vid hans fötter ligger en pump liknande den som förekommer i Scainos bok. Intrycket att det verkligen var bollar avsedda för att spela *pallone* som Johan lät förfärdiga i England förstärks av det faktum att han av en skomakare beställde "en sprute till wäd[er]boller", vilket sannolikt avser en pump av nyss nämnda slag.¹⁰¹

I likhet med sin bror spelade Erik XIV både tennis och väderboll. Inför hans kröning beställdes hela tre dussin racketar och 5 000 bollar.¹⁰² Väderboll spelade Erik på kyrkogården i Stockholm, belägen intill Storkyrkan. Festligt värre var det på våren 1558, enligt vad som framgår av följande notering ur räntekammarboken, när dåvarande hertig Erik "speelte wäderboll opå kyrkegården udij Stocholm". Den gången "lätt, H[ans] K[onglige] N[åde] hempte 20 kanner wijn."¹⁰³ Det kan också tänkas att rännarbanor, där torneringar vanligen avhölls, utgjorde en lämplig plats för väderbollspel. I Daniel Hansson Hunds rimkrönika från tidigt 1600-tal heter det:

Konungen kom hem vthaff Rennebaan
Och hade leekt boll, som han war waan¹⁰⁴

Att Erik gärna drack vin i samband med väderbollspel framgår även av källarsvennen Sven Jönssons vinräkenskaper från 1565.¹⁰⁵

Den tidigmoderna sportifiering som framträder genom vasasönernas idrottsliga bedrifter har några karakteristiska drag. Utöver själva idrottsanläggningarna, racketbanorna, märks professionaliseringen av idrottsliga funktionärer, kommersialiseringen av idrottsverksamheten samt furstarnas benägenhet att uppträda i särskilda idrottsdräkter. Professionaliseringen framträder i räkenskaperna genom de avlöningar av

100. Gillmeister (2017) s. 184.

101. Små partzeler, 19/2 1560, Diplomaträkenskaper, Vol. 3, 1556–1562, RA.

102. Arvid Trolles och Arnold Rosenbergs räkenskap i Antwerpen och London, Varuhus och handling, Stockholm, Vol. 33:9, RA.

103. Räkenskap för utgift (penningar, daler, silver) i räntekammaren (Anders Nilsson), Räntekammarböcker 1526–1630, Vol. 35:5, RA, s. 23B.

104. Daniel Hansson Hund till Romelberg, *Konung Erik XIV:s krönika* (Stockholm 1847) s. 98.

105. Sven Jönssons räkenskap 1565, Vinkällarräkenskaper, A1:3.5, Slottsarkivet, s. 30B; Sven Jönssons räkenskap 1565, Vinkällarräkenskaper, A1:3.5, Slottsarkivet, s. 41B. Se även Ödberg (1901) s. 60; Fridolf Ödberg, "Om Hogenskild Bielkes moder, fru Anna Hogenskild till Dala och Åkerö, och hennes tid" (1513–1590), *Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift* 2:8–9 (1908) s. 68.

personer som hade till uppgift att ombesörja den idrottsliga verksamheten. Under Erik XIV:s regering anställdes en tysk bollmakare som tillverkade väderbollar av karduan och tennisbollar av läder.¹⁰⁶ Bland professionerna räknas även racketmästaren, sannolikt introducerad efter engelsk förebild. Ämbetet innehades 1561 av Nils Johansson.¹⁰⁷ Ytterligare en idrottslig profession var racketmakaren. Under 1570-talets senare hälft omnämns två sådana, Tomas Mittzell och Daiditt Påål.¹⁰⁸ Av namnen att döma föredrog Johan III racketmakare av engelsk härkomst, sannolikt för att han i England fått sina egna racketar tillverkade och strängade halvtannat decennium tidigare.

Kommersialiseringen framträdde främst genom den vadslagning som i Europa utgjorde ett för sporten viktigt inslag. Så även i Sverige där hertig Magnus räkenskaper vittnar om spel med ekonomiska insatser. Innan han drabbades av den "livssvagh" som vartefter utvecklade sig till sinnessjukdom ägnade han sig gärna åt kägelspel, ridderliga lekar, ridande och rännande. Med råge levde han upp till renässansens idrottsliga ideal.¹⁰⁹ I räkenskaper från 1562 förekommer fyra inköp av "rackete-baller" samt en utgift "Till att köpe 2 skinn före till wäderballer". Mindre talande för hans skicklighet som tennisspelare är notisen om de 240 mark penningar som förlorats till "Georgius Hartenn een Engelsk man som hann hade wunnit aff min N[ådig]e furste med Racketz spell".¹¹⁰

Speciella munderingar avsedda för idrottsliga sammanhang har burits av Erik och Johan, sannolikt även av andra. Vad den förre anbelangar återfinns bland "Allehanda små utgiffter" från 1565 omkostnader för tillverkning av "K:M: [kungens] Rackete skoor", tillverkade av vit mölnisk¹¹¹

106. Ödberg (1901) s. 60.

107. Räkenskap för utgift på penningar, daler och silver i räntekammaren (Jon Eriksson), Räntekammarböcker 1526–1630, Vol. 39:2, RA, s. 35. Samma år omnämns racketmästaren i Lasse Anderssons uppbörd på kläde för Kungl. Maj:ts klädkammare, GIIA Klädkammar-räkenskaper 1531–1623, Vol. 27:1, Räkenskaper 1561, Klädkammaren 1531–1951, Slottsarkivet, s. 68A.

108. Beställningsregister 1576, Strödda räkenskaper och handlingar t. o. m. 1630, Vol. 16:1:8, RA; Beställningsregister 1578, Strödda räkenskaper och handlingar t. o. m. 1630, Vol. 16:1, RA, s. 34B.

109. Lars Gustaf Teodor Tidander, *Hertig Magnus af Östergötland: En monografi* (Enköping 1895) s. 33–34; Erik Gustaf Geijer, *Svenska folkets historia, andra delen* (Örebro 1834) s. 149, not 3. Se även Greta Runnquist-Olsson, *Hertig Magnus av Östergötland: En psykiatrisk studie* (Stockholm 1987).

110. Maximilian Clemens räkenskap för pengar, daler och silver 1562, Furstendömenas räntekammare, Hertig Magnus räntekammare, Vol. 2:1, RA, s. 3A, 8A, 15B, 16B.

111. Ett särskilt slags kläde från Mühlhausen i Tyskland.

och "älgghuder".¹¹² Därutöver uppsyddes för kungens behov särskilda väderbollströjor och väderbollshosor av vitt sämskskinn.¹¹³ Kläder för väderbollspel bar även Johan. Dessa var dock tillverkade av svart sammet och konfiskerades efter att fiendskap utbrutit mellan bröderna och Johan blivit dömd för förräderi.¹¹⁴ Genom dessa visuella, professionella och kommersiella inslag institutionaliserades bollspelandet som statusmarkör i hovkretsar under 1500-talets senare hälft. Därigenom kunde Per Brahe d.ä. i sin *Oeconomia* (1581) räkna "Bållslag" och "Racket" till sådant som hör "höfweligheeten och adeligit Ståndh till".¹¹⁵ Tennisen hade fullt ut blivit en förnäm sport.

Bollhus och social breddning

Inget tyder på att den yngre generationens vasakungar skulle ha varit mindre begivna på tennis än fäderna. Men så hade också bollspelandet fått en given plats i de pedagogiska idéer som omsattes i praktisk handling i blivande regenters uppfostran, i adelsskolan vid Riddarhuset och vid läroverkens utbildningar.¹¹⁶ Gustav II Adolfs rondör verkar inte ha hindrat honom att prestera med boll och racket.¹¹⁷ Kring hans bedrifter som idrottsman cirkulerar några anekdoter vars omedelbara sanningshalt väntar på sin bekräftelse, men som ändå tydligt indikerar en dragning åt racketsporten. När han under sitt krigande i Europa försökte inta staden Ingolstadt lär det ha varit med förhoppningen att få spela tennis i stadens ståtliga bollhus.¹¹⁸ En annan gång ska han i München ha gått en match mot kungen av Böhmen, Fredrik V, som i likhet med Gustav Adolf slutade sina dagar i november 1632.¹¹⁹

112. Lasse Månssons uppbörd och utgift uti klädkammaren på Stockholms slott, GIIA Klädkammarräkenskaper 1531–1623, Vol. 30:1, Räkenskaper 1565, Klädkammaren 1531–1951, Slottsarkivet, s. 143B.

113. Lasse Torkilssons utgift på Kungl. Maj:ts sidentyg, GIIA Klädkammarräkenskaper 1531–1623, Vol. 30:5, Räkenskaper 1565, Klädkammaren 1531–1951, Slottsarkivet, s. 28. Se även Ewert Wrangel & Gösta Berg (red.), *Svenska folket genom tiderna: Vårt lands kulturhistoria i skildringar och bilder, del 3. Den äldre Vasatiden* (Malmö 1938) s. 271.

114. Hertig Johans och hertiginnan Katarinas egendom på Stockholms slott 1563–64, Kungliga och furstliga personers enskilda egendom 1556–1594, Vol. 3:2, Slottsarkivet.

115. Per Brahe d.ä., *Gamble grefwe Peer Brahes Oeconomia eller Huussholdz-book, för ung adels-folck: Skrifwin anno 1581* (Stockholm 1920) s. 19.

116. Åke Svahn, *Kroppsoövningar i Sverige före 1900* (Helsingborg 1978) s. 18, 20, 23, 25.

117. Martin Dolch, *Das ballonspiel auf dem großen Wandteppich im Pfalzgrafensaal* (Kaiserslautern 1978).

118. Gillmeister (2017) s. 163, 195.

119. Per Janse, *Tennis före Borg: Från 1100-talet till the Open Era*, kommande.

I Wolfgang Hartmans 1600-talsvy över Stockholm framträder det stora bollhuset, uppfört 1627, vid första anblick som en stor trälada strax till vänster om slottet Tre Kronor, med Klara kyrka ("S. Clara" på bilden) i bakgrunden. Kopparstick (beskuren), "Then konungzlige Residens och hufvudstaden Stockholm," ca 1650.

Höjdpunkten för den svenska tidigmoderna tennisens sportifieringsprocess inföll 1627 då ett bollhus av europeiskt snitt uppfördes på Slottsbacken i Stockholm. Den samtida benämningen löd "Balnehuset", alternativt "Ballhuset", "Bolhuset" eller "Bållhuset". Nu fick de taklösa träbyggnaderna ge vika för ett rejält stenhus med tegeltak. Interiört levde bollhussalen upp till samtidens europeiska tennisstandard. "Skranckewärk" avser möjligtvis de gallerier som utgjorde spelets mål. Väggarna var svartmålade och i likhet med sina föregångare på tronen lät Gustav II Adolf beställa sten till salens golv från Öland.¹²⁰

120. Ernst A Jacobsson, "Om Bollhusen i Stockholm samt teater- och balettanordningar vid svenska hofvet under 1600-talet", *Meddelanden från svenska slöjdföreningen* (1894) s. 60.

Den funktion som på 1500-talet innehades av racketmästaren fick nu en man vid namn Mikael Balunmestare. Denne ersattes så småningom av tysken Georg Sippel som länge varit en trotjänare vid det svenska hovet och som alltså blev innehavare av ett, som det nu kallades, "Bollmästare Ämbete".¹²¹ Han sändes 1635 till Stockholm från Nyköping där han tidigare varit verksam som bollmästare vid Karl IX:s bollhus.¹²² Som sådan i huvudstaden ansvarade Sippel för tennisverksamhetens ekonomi och därur hämtades också hans lön. De monetära framgångarna lyste emellertid med sin frånvaro. Bollmästaren var ideligen skuldsatt och skulden ärvdes så småningom av hans efterlevande, däribland sonen Fredrik Sippel som efter faderns död 1659 övertog ämbetet. Bollmästaren hade även till uppgift att organisera den idrottsliga verksamhet som bedrevs i bollhuset. Spelbara racketar skulle finnas till hands, liksom bollar och skor. Med hjälp av instruktörer, eller *marcheurer* som de kallades, ombesörjdes att hovjunkare, pager och lakejer fick erforderlig träning inom ramen för vad som förefaller ha varit en välorganiserad idrottsapparat.¹²³

Vid sidan av idrottssal för hovfolkets exercerande var bollhuset en plats för fysisk aktivitet, rekreation och vadslagning för det högre samhällsskiktet. I hovmannen Johan Ekeblads brev återfinns färgstarka interiörer från bollhuset vilka vittnar om en livfull plats dit nöjeslystna högreståndspersoner gärna sökte sig. En återkommande motståndare till Ekeblad var hertig Adolf Johan, bror till blivande kungen Karl X Gustav. Till sin bror Claes skrev Ekeblad i oktober 1649 att "[B]ålhuset går nu för alt[,] hertig adolff begynnar nu och wakert att spela med".¹²⁴ Halvtannat år senare var hertigen så varm i tenniskläderna att spelandet gärna drog ut på tiden: "[H]ertigh Adolf haffuer hållet migh så lenge wppe på bålhuset så att klokän ähr reda siu slagin[.]"¹²⁵

Den franske legationssekreteraren Charles Ogier har också lämnat ett vackert vittnesmål från bollhuset. Däri friläggs något av stormaktstidens syn på idrottens funktion som hälsofrämjare. Den 31 januari 1635

121. Flodmark (1897) s. 24

122. Flodmark (1897) s. 6; Barbro Flodin, *Murmästaren Hans Ferster: Verksamheten i Sverige 1634–1653* (Stockholm 1974) s. 93.

123. Jacobsson (1894) s. 61, Flodmark (1897) s. 6; Worm (1991) s. 44.

124. Johan Ekeblad, *Breven till Claes 1639–1655: Elektronisk utgåva av Sture Alléns edition 1965*, s. 5 <<https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/EkebladJ/titlar/BrevenTillClaes1639-1655/sida/5/faksimil>> (8/8 2023).

125. Ekeblad (1965) s. 27 <<https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/EkebladJ/titlar/BrevenTillClaes1639-1655/sida/27/faksimil>> (8/8 2023).

orderade Ogier tennisspel för en fransk ambassadör med annalkande övervikt. Noteringen lyder, i svensk översättning av Sigurd Hallberg, som följer:

Jag spelade läkare och förmådde ambassadören, för att han icke genom för mycket stillasittande skulle fetma, att åtminstone för en gångs skull gå ner i bollsalen. Han samtyckte, och sedan insatserna erlagts vid strecket, spelade han med d'Avaugour som medspelare och vann under livliga applåder från oss alla, som bemödat oss om att låta honom vinna.¹²⁶

För att dryga ut inkomsterna anordnade bollmästare Sippel offentliga baler och fester där spel med kort och tärning höjde inkomsterna. Därför är det inte helt klart om spel på bollhuset avser tennisspel eller annan vadslagning. Onekligen förefaller det som om hasardspelen vann insteg på tennisens bekostnad ju längre in i ålderdom och ekonomiska trångmål bollmästaren gled.¹²⁷ Tydligt är i vart fall att kommersialiseringen intensifierades under 1600-talet.

Så livaktig var ändå den idrottsliga verksamheten i bollhuset att den inte rymde alla som var hugade till tennisspel eller blott ville bevittna en match. Så måste vi tolka drottning Kristina när hon i ett donationsbrev konstaterade att "wij förnimme, det vårt och Chronones Bållhuus här i Stockholm wijdh Slåtzbacken, ensampt icke will förslå för en och annan, som der uthj esomoftast wele spela". Hon gav därför klartecken till att "låta opbyggia ett nytt Bållhuus", något mindre i storlek och beläget bredvid det ursprungliga på Slottsbacken.¹²⁸ Kristina verkar själv inte ha spelat tennis men kunde hänge sig åt det mer återhållsamma racketspelet *volant*, våra dagars badminton. Samuel Bochart, en av de lärda vetenskapsmän som Kristina bjöd till sitt hov, stod för motståndet.¹²⁹

Tomten för det lilla bollhuset hade Sippel fått i förläning mot att han uppförde huset för egen räkning.¹³⁰ Till skillnad från det stora bollhuset som var i kronans ägo kom det lilla bollhuset alltså att skötas i privat regi. Det nya bollhuset var färdigt att tas i bruk i början av 1650-talet.

126. Charles Ogier, *Från Sveriges storhetstid: Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634–1635* (Stockholm 1978) s. 54.

127. Jacobson (1894) s. 61.

128. Kristina återgiven i Flodmark (1897) s. 8–9.

129. Jean Pierre Catteau-Calleville, *Drottning Christinas historia, första delen* (Nyköping 1821) s. 167.

130. Flodin (1974) s. 91.

Då hade också kulmen för den tidigmoderna tenniskulturen nåtts i Sverige. Därefter genomgick tennissporten en snabb deklination. Från 1660-talet blev stora bollhuset skådeplats för tillresta teatergruppers föreställningar. Som Johan Flodmark förmodar hade av allt att döma tennisspelarna redan medan bollhuset var nybyggt nödgats att samsas med utländska skådespelare, gycklare och dansare.¹³¹ I takt med att de livliga vittnesmålen från 1600-talets mitt sinade ut lät inte heller seklets karolinska kungar tala om sig som tennisspelare. Så småningom blev det stora bollhuset enkom förknippat med teater och betraktas allmänt, med Flodmarks ord, som "vår äldsta med säkerhet kända offentliga skådeplats".¹³² Endast namnet på byggnaden vittnade om dess ursprungliga användningsområde. Det lilla bollhuset finns ännu kvar men fungerar sedan 1725 som kyrka för den finska församlingen. Utseendet förändrades dock inte nämnvärt under övergången från bollhus till kyrka, varför det än till denna dag utgör en vacker och intressant kvarleva av tidigmodernt idrottsliv.¹³³

Vinnare i tennis, förlorare i historieskrivningen

Vid ingången av 1700-talet hade tennisen trätt tillbaka såväl i Sverige som utomlands. Slutpunkten på den tidigmoderna tennisepoken skildrades träffande i en notis i *Stockholmsposten*, skriven 1793 i samband med att det stora bollhuset revs:

Den tiden då bollspelning utgjorde et ypperligt nöje, och assembleerne derwid woro talrik, bygdes icke allenast det nu nämde huset utan äfwen et annat straxt bredwid, till inrymmande af de Stadens Innewånare som åskådade eller deltog i dessa moderna öfningar. Modet förändrar alt: Bollkastningen upphörde.¹³⁴

I Sverige förblev tennis en kunglig sport i knappt ett sekel innan dess status som högreståndsmarkör förtvinade. Sverige följde en trend som pågick i hela Europa, där bollhus gjordes om till teatrar eller slog igen av ekonomiska skäl.¹³⁵ Vid sidan av faktorer som modets föränderlighet och de långdragna krigen har inga anspråk gjorts på att förklara orsaken till

131. Flodmark (1897) s. 13–14.

132. Flodmark (1897) s. III.

133. Flodin (1974) s. 93.

134. "Utdrag af bref ...", *Stockholmsposten* 3/12 1793.

135. Gillmeister (2017) s. 210; Ljunggren (2020) s. 42.

tennisens fall som högrestånd- och kunglig markör. Ett sätt att förstå utvecklingen, med det svenska exemplet i förgrunden, framträder vid beaktande av sportens breddning under 1600-talet. Genom uppförandet av nya bollhus fylldes spelarskaran på underifrån av individer som gärna solade sig i kunglig glans. Att det lilla bollhuset bedrevs i privat regi vittnar om att tenniskulturen inte längre var en aktivitet för det allra förnämsta samhällsskiktet. En social breddning och ett förborgerligande av sporten hade skett – en breddning som samtidigt innebar att dess förnäma prägel naggades i kanten. Så länge som tennis spelades av några ur samhällets yppersta elit kunde den exklusivistiska sportifieringen upprätthållas eftersom dess fundament var just förnämheten. Förändringen i synen på bollspel som högreståndsmarkör framgår intressant nog tydligt vid en historiografisk översikt.

Erik XIV beskrivs i *Nordisk Familjeboks sportlexikon* som "allroundidrottsman" och "en av de svenska regenter som mest intresserat sig för idrott".¹³⁶ Ändå är det påfallande att hans bröder, åtminstone av det samtida källmaterialet att döma, visat sig minst lika begivna på bollspel och annan idrott. Förhållandet måste betraktas i ljuset av att insatserna på racketbanan i efterhand kom att värderas efter måttstockar som inte längre värdesatte idrottsliga bedrifter. Dessutom blev Erik XIV avsatt och historieskrivningen över honom och hans insatser därefter.¹³⁷ Redan i den ovan nämnda krönikan av Sven Elofsson, skriven under 1500-talets slut och således efter att Eriks bröder stakat ut historieskrivningens färdriktning, antyds att Eriks bollspelande inverkat menligt på hans sätt att styra landet. Som här, när det nordiska sjuårskriget stod för dörren:

De köpmän, som om vintern drogo öfver land ifrån Sverige och kommo till Lübeck, veste intet säga om någon krigshandel eller krigsrustning i Sverige och när dem frågades hvad K. Erik hade för händer, svarades att han stundom gick ut om dagen och spelade väderboll (som hans sed var) med sina Hofjunkare och Dravanter.¹³⁸

Med tiden förstärks bilden av bollspelandet som en symbol för Eriks bekymmerslösa läggning. Återigen stundar det nordiska sjuårskriget, men här i Arvid August Afzelius tappning från 1853:

136. A W-g, "Erik XIV", *Nordisk familjeboks sportlexikon*, 7 (Stockholm 1949) s. 439.

137. För en inträngande analys av Erik XIV:s eftermälen, se Katarina Harrison Lindbergh, *Erik XIV* (Lund 2022).

138. Elofsson (1825) s. 134.

Medan konung Erik, i Stockholm låg på sitt skådetorn och rådplägade med sina stjernor, rådplägade konung Fredrik i Danmark med sina fältöfverstar, och drog genom Halland upp till Elfsborg, wäl beredd till fästets beläggande, med skytte- och krigsfolk. Höfvitsmannen å borgen wäntade dagligen undsättning; men måste på fjortonde dagen gifwa sig och fästet i danskarnes händer. Detta war Sweriges första och största olycka i detta landtkrig. Danskar och lybeckare gjorde denna tiden gäck af svenska konungen, frågande: "Hwad gör nu konung Erik? – Jo, han leker wäderboll med sina hofmän."¹³⁹

Kungens vaga verklighetsförankring förstärks här genom att även lägga honom hans astrologiska böjelse till last. Han var ett lekande barn, en fjärrskådande drömmare, oförmögen att se de orosmoln som tornade upp sig. Inget kunde bättre symbolisera en sådan kung än en boll och en stjärnkikare – den sorglöse gossens käraste ägodelar.

Fler exempel finns. Olof von Dalins nedsättande omdömen om Erik har kommenterats ovan. Nedanstående upplysning av hans penna är också värd att återge: "Eric var nyckfull, häftig, obetänksam, plågsamt misstänksam och stundom mjältsjuk samt ombytlig, dertill nöjen-älskare och slösare; också hände som den Store Gustaf spådde: att Erics bollar skulle en gång blifwa hans gunstlingars guldäpplen."¹⁴⁰ Vore det inte för Eriks bollspelande, skulle hans bröder aldrig ha berövat honom både kungatron och det riksäpple av guld som tillverkats under kung Eriks första regeringsår. Att Gustav Vasa lär ha förutspått äldste sonens fall som en följd av dennes bollspelsböjelse förefaller typiskt för ett i efterhand konstruerat påstående av smädesskriftstyp. Just denna utsaga fick emellertid vingar i 1800-talets historieskrivning. Sägngen återges som belagd sanning av Anders Fryxell och många andra.¹⁴¹

Att använda bollspelandet som illustration över en konungs regeringsoduglighet är dock inte unikt för Erik XIV. Kring brorsonen Sigis-

139. Arvid August Afzelius, *Swenska folkets sago-häfder, eller Fäderneslandets historia, så-dan den lefwat och ännu till en del lefwet i sägner, folksånger och andra minnesmärken. Sjunde delen, Wasa-saga*, 2 (Stockholm 1853) s. 158.

140. von Dahlin (1817) s. 18.

141. Se t.ex. Anders Fryxell, *Berättelser ur svenska historien: Tredje delen* (Stockholm 1831) s. 207; Peter Wieselgren, *Sveriges sköna litteratur: En öfverblick vid akademiska föreläsningar. Tredje delen* (Lund 1835) s. 163–164; Carl Adolf Levisson, *Anekdoter och karaktersdrag ur svenska regenternas lefnad, ifrån Gustaf I t.o.m. Carl XIV Johan* (Stockholm 1844) s. 33–34; Afzelius (1853) s. 95; Octavia Carlen, *Anteckningar öfwer Kongl. lifrustkammarens och Kongl. klädkammarens samlingar* (Stockholm 1859) s. 5.

mund, som delade Eriks erfarenhet av att förlora kronan och inflytandet över historieskrivningen, cirkulerar liknande typer av sägner. Året före faderns, Johan III:s, död hade Sigismund som kung av Polen åtskilliga religionsstrider att hantera. När den kalvinistiska kyrkan i Krakow brändes ned av katoliker, berättas det, lär kungen ha varit sen att ingripa eftersom han inte ville avbryta sitt bollspel.¹⁴² På 1500-talet hade bollspel varit högsta mode. När så inte längre var fallet kom det i stället till nytta för att måla historieskrivningens förlorare i en något mer nedsvärtad nyans. Kort sagt, om man i efterhand vill misskreditera en tidigmodern kung ska man framhäva hans bollsinn.

Bortom den anakronistiska idrottshistorien

Betraktat i ett internationellt perspektiv framstår vasatidens tennisspelande som en perifer utlöpare av en tidigmodern europeisk idrottskultur. Till dess att ytterligare källmaterial kommer i ljuset tycks det som om denna renässanssport etablerades i Sverige strax före 1500-talets mitt, en period då den europeiska bollhuskulturen redan nått sin höjdpunkt i Centraleuropa. I denna artikel har jag argumenterat för att bollspelens högkonjunktur i vasatidens Sverige kan liknas vid en exklusivistisk sportifiering. Bollidrotter knutna till aristokratin och hovet kom att institutionaliseras genom uppförandet av särskilda idrottsanläggningar, genom kommersialisering, genom kungliga idrottsdräkter och genom införandet av professioner knutna till idrottsverksamheten. För att hitta en lika sofistikerad idrottsapparat måste man söka sig till modern tid. En sådan jämförelse riskerar dock att bli missvisande. Vasatidens tennisspelande handlade inte om att enligt den moderna sportens credo rationalisera verksamheten och involvera så många som möjligt för att sälla fram talanger och optimera idrottsprestationer. Dess drivkraft var snarare att genom konsumtion, exklusiva vanor och uppförandekoder understryka såväl elitens särart gentemot undersåtarna som samhörigheten med motsvarande eliter i andra länder.

Övergången från agrarsamhällets traditionella idrottsliv till en modern sportkultur, som utförligt studerats i tidigare forskning, framstår som ett otillräckligt betraktelsesätt när vi beaktar vasakungarnas tennisspelande. När typologier ställs upp över idrottens historia brukar

¹⁴². Stefan Östergren, *Sigismund: En biografi över den svensk-polske monarken* (Ångelholm/Fredestad 2005) s. 62.

ett antal karakteristiska drag för den moderna sporten anges mot vilka äldre tiders idrottsformer bedöms.¹⁴³ Följden blir, för att tala med historikern Göran B. Nilsson, ett slags historieskrivning baklänges där äldre tiders idrottsliv liknar ofullgångna embryon till den moderna sporten, som i sin tur framstår som en på förhand given slutpunkt i idrottens historia.¹⁴⁴ Så kan inte vasatidens tennisspelande betraktas. Av denna studie framgår att äldre tiders idrottsliv i stället måste studeras utifrån sina samtida kulturella och sociala kontexter, vilka tydligt skilde sig från det moderna samhällets. Att betrakta sportifieringsprocessen som en kontinuerlig utveckling från renässansen och framåt blir också missvisande.¹⁴⁵ I själva verket präglades utvecklingen av två separata sportifieringsprocesser som drevs fram oberoende av varandra utifrån skilda förutsättningar under två olika epoker.

The kings of the early modern tennis court: Ball games, status, and early modern sportification in Sweden

In Sweden, the history of sport is a discipline that mainly focuses on the modern era. Sporting life in earlier times has mainly been studied by ethnologists interested in the popular games and competitions of agrarian society. This article focuses instead on real tennis, which was evidently aristocratic in nature and known for its importance in establishing the status of the royals and elites. From an international perspective, tennis under the Vasa dynasty in Sweden (1523–1654) was a peripheral offshoot of an early modern European sports culture. It was introduced at the Swedish royal court in the mid sixteenth century, at a time when Europe's urban tennis culture had already reached its peak in Central Europe. Tennis's emergence and development in Sweden in the sixteenth and seventeenth centuries is described here in terms of an exclusionary process of sportification. It took the form of the institutionalisation of ball games associated with the royal court: the construction of special sports facilities, commercialisation, royal sportswear, and the introduction of sports-related occupations. In other words, it was

143. Guttmann (1978/2004) s. 54.

144. Jfr Göran B. Nilsson, "Historia som humaniora", *Kronos* 1:2 (1988) s. 3–15.

145. Jfr Behringer (2016) s. 37.

a process of sportification for the absolute elite of society. Tennis culture in Sweden under the Vasa dynasty was not about the rationalisation of activities or involving as many people as possible to select talent and optimise sporting performance, as is the credo of modern sport. Rather, its driving force was to emphasise both the elites' difference from their subjects and their affinity with similar elites elsewhere in Europe, achieved using consumption, exclusive habits, and codes of conduct.

The transition from agrarian society's traditional sporting life to a modern culture of sport, which has been studied extensively in previous research, is not the whole answer when interpreting the tennis playing of the Vasa kings. Typologies of sport history tend to identify a number of characteristics of modern sport against which older forms of sport are measured. The result is history written backwards, with the sporting life of earlier times assumed to be a rudimentary form of modern sport, which in turn is the predetermined end point in the history of sport. This was not the case with tennis in early modern Sweden. This study shows that sporting life in the past must instead be studied in its particular sociocultural context, which was clearly different from that of modern society. It is also misleading to see sportification as a continual development from the Renaissance on, as the literature suggests. In fact, there were two separate processes of sportification, driven independently by different conditions in two distinct periods.

Keywords: real tennis, *jeu de paume*, history of sport, early modern sportification, ball games